

Stichting MIKWE Zaltbommel
Minnebroederstraat 2
5301 AZ Zaltbommel
www.mikwe.nl
E: info@mikwe.nl

Penningmeester
Hen Meesterman
Schoolstraat 13
5301 NV Zaltbommel

Secretariaat / postadres
Aart Vos
Kloosterwiel 55
5301 WH Zaltbommel
E: aart.vos@upcmail.nl

Bankrelatie
Rabobank Bommelerwaard,
IBAN: NL 48RABO0145296946

Stichting MIKWE – een Joodse erfenis
in Zaltbommel
מיקוה

Start seizoen 2017

Judith Herzberg schreef de bundel “Wat zij wilde schilderen”. Hieronder volgt een fragment uit het gedicht “Regels geschreven tijdens plaatselijke vrede nr.2”. Deze bundel werd uitgegeven in oktober 1996.

*En ik? Vraagt elke ik me af.
Hoe zou ik mij gedragen?
Waar had ik bij gehoord
als ik nog vóór de oorlog
was geboren?
Wás ik vermoord of hád ik?
Ben ik flink of verlink ik?*

*En zijn geheimen bij mij
veilig? Ben ik tegen pijnen
bestand? En tegen dreiging?
Wanneer sla ik door
bij hoeveel, bij hoe weinig?*

*Dit willen alle ikken weten
en daarom, ook in het kort,
is het waarom
het soms weer oorlog wordt.*

*Natuurlijk is er meer,
jammer genoeg, genoeg.*

*Er is verving.
En ongelijkheid in verdeling
niet alleen van geld,
maar ook van levenslust
van glans en van talent.
Wie dat niet heeft zoekt
in geweld bewijs; als ik
ben wie ik ben en niemand
die me zoent, dan geef ik
hier en daar een lel:
voel maar, ik ben er wel.*

*Dit is ook in het kort
waarom het oorlog wordt.*

*Maar waarom wordt het vrede?
Wat is daarvoor de uitleg?*

*Is het niet wonderlijk
en ondoorgroendelijk dat over
treinrails die naar rampen leidden
nu vrienden naar hun vrienden rijden?*

Dit gedicht kwam ik deze week tegen toen ik zocht naar een opening voor deze Nieuwsbrief. Ik werd er door geraakt. Het is geschreven in de jaren negentig maar ook nu nog zo actueel.

We starten in mei 2017 met een nieuw seizoen. We hebben contact met het Cambium College in Zaltbommel waarmee een gezamenlijke activiteit ondernomen gaat worden in de vorm van lessen en een bezoek aan het Mikwe museum door de betreffende klassen. Daarnaast heeft de school namens de Stichting Mikwe gegevens ontvangen over leerlingen die vermoord zijn in de Tweede Wereldoorlog. In overleg met de directie zou een gedenksteen een plaats kunnen krijgen.

Ook zijn we dit seizoen op zoek naar vrijwilligers en/of jongeren die ons kunnen helpen de Stolpersteine af en toe te reinigen zodat ze goed leesbaar blijven. In het najaar zal er weer een activiteit zijn voor belangstellenden, donateurs en vrijwilligers.

Het Mikwe is altijd open op verzoek. U kunt daarvoor contact opnemen met een van onze bestuursleden.

Hen Meesterman 0418 518098
Aart Vos 0418 515278
Johanna Butter 0418 510882

Het Mikwe is van 6 mei tot 30 september 2017 weer geopend op iedere zaterdag en de eerste zondag van de maand van 13.30 tot 17.00 uur. Ook tijdens de volgende evenementen is het Mikwe geopend:

- Bommelse Kunstroute op 17-18 juni en 24-25 juni
- Kunst, Kiezel & Klei op 26-27 augustus en 2-3 september
- Monumentendag op 9 september

Op deze bijzondere dagen zijn we open van 11.00 uur tot 17.00 uur. U bent van harte welkom!

Er zal in de plaatselijke media steeds aandacht besteed worden aan deze activiteiten. Informatie over het Mikwe en de evenementen kunt u ook terugvinden op onze website en Facebookpagina. www.mikwe.nl
www.facebook.com/Stichting-Mikwe-Zaltbommel-534064590013276/

Het bestuur wenst u een mooie, vredige en warme zomer.

Johanna Butter

Bestuurssamenstelling

Stichting Mikwe Zaltbommel is verheugd om Ester Vink en Tony van der Meulen als bestuursleden te mogen verwelkomen. Een nieuw team staat klaar om dit voorjaar weer een prachtig Mikwe seizoen te mogen voorbereiden.

Even voorstellen...

Vorig jaar was ik in Lviv, Oekraïne, vroeger Lemberg en brandpunt van Joodse cultuur. Voltoid verleden tijd: op een handvol na zijn de Joodse bewoners tijdens de Tweede Wereldoorlog weggevaagd. Hebreeuwse opschriften op voormalige Joodse winkels waren daardoor alleen na veel zoeken terug te vinden. Ook in Zaltbommel en omgeving overleefden maar enkele Joden de oorlog. Al was de Joodse invloed in Zaltbommel lang niet zo sterk als in Lviv, hier kan iedereen gemakkelijk tastbare verwijzingen naar Joods leven vinden. Naar voorbij Joods leven, want de oorlog kapte alles af. Stichting Mikwe ijvert voor het in stand houden van de herinnering. Als nieuw bestuurslid van de stichting draag ik daar graag aan bij.

Ester Vink

Het Mikwe naast de verdwenen Bommelse synagoge is een klein museum. Maar wanneer je er bent voel je indringend hoe wreed het Joodse leven uit onze stad is verdwenen. Als journalist en auteur heb ik veel geschreven over de Tweede Wereldoorlog. Ik was in voormalige concentratiekampen, maar ook op het verdwenen tracé van de Birma-spoorweg. Geboren na de oorlog ga je zo toch bij de oorlog horen. Daarom vind ik het belangrijk bestuurslid van het Mikwe te zijn. Om zo mee te helpen de herinnering aan het Joodse leven in Zaltbommel niet te laten verdwijnen.

Tony van der Meulen

Amsterdamse werkkampen voorportaal van de Holocaust

Amsterdam telde in de oorlog meer dan dertien Joodse werkkampen. Joden verbleven er voor de aanleg van onder meer het Amsterdamse Bos, blijkt uit onderzoek. Daarvandaan werden ze gede-

Joden op het Amstelstation, opgeroepen voor tewerkstelling in rijkswerkkampen. © Foto Collectie Bart de Kok en Jozef van Poppel

porteerd naar het Oosten.

De satellietfoto van een voormalig Joods werkkamp in het Amsterdamse Bos is het onomstotelijke bewijs. De foto, die sporen toont tot een meter diepte, laat de overblijfselen zien van een barak bij boerderij Meerzicht. Amateurhistoricus Lion Tokkie, die al jaren op zoek is naar de plekken van de Joodse werkkampen, wijst op strepen op de foto die de omtrek van de barak afbakenen.

“Kijk, hier bevonden de poepdozen zich,” zegt de Amsterdammer Tokkie (68). Hij pakt een plattegrond erbij. “Daar zie je de Jodenput, waar ze werkten, en verderop zie je het Genieterrein met vier barakken.” Dertien voormalige Joodse werkkampen heeft hij inmiddels gelokaliseerd.

Dwargarbeiders

In het Amsterdamse Bos stonden vijf barakken: bij pannenkoekenhuis Meerzicht, het Geniegebouw en mogelijk ook bij de jachthaven. Maar ook in de rest van de regio Amsterdam bestonden er kampen, onder meer bij de Noorderbegraafplaats, Oosterbegraafplaats, Westhaven, Schiphol-Oost, de Joodse begraafplaats in Muiderberg, het Rijksmuseum en het Kattengat, en dan waren er nog enkele kleintjes. Ook werden Joodse dwargarbeiders ingezet bij sneeuwruimen en zandvervoer.

Lion Tokkie

Tokkie gaat deze week met archeologen naar de plekken van de werkkampen in het Amsterdamse Bos. “De Duitsers hebben in de Tweede Wereldoorlog de werkverruimingskampen voor werklozen gebruikt om de Joden af te zonderen voor deportatie naar de concentratiekampen,” zegt hij.

Een aantal Joodse werkkampen, zoals die in Noord-Nederland, is bekend. Het gehele netwerk is echter onderbelicht gebleven. Tokkie heeft het voornemen er een proefschrift over te schrijven voor de Universiteit van Amsterdam.

Aanleiding voor zijn onderzoek was het overlijden van zijn vader, David Tokkie, in januari 2005. Over de oorlog werd thuis weinig gepraat. David

Tokkie, begonnen als kleermaker voor revues en naar verluidt een van de mannen van het eerste uur achter Snip en Snap, raakte in de oorlog werkloos nadat zijn atelier op last van de Duitsers was gesloten. Daarop meldde Tokkie sr. zich 'vrijwillig' voor een werkkamp en werd hij ingedeeld bij kamp Kremboong bij Hoogeveen. Later vluchtte hij naar Zwitserland.

1 Meerzicht	8 Kattengat
2 Oeverlanden	9 Betlem
3 Schiphol-Oost	10 Westhaven
4 De Jodenput	11 Zwembad Oost
5 Rijksmuseum Prentenkabinet	12 Zwembad West
6 Noorderbegraafplaats	13 Muiderberg*
7 Oosterbegraafplaats	

© Di/Het Parool

"Ik vroeg me af waarom mijn vader zich vrijwillig voor dwangarbeid in een werkkamp had gemeld," zegt Tokkie. "Hoe kwamen die werkkampen er? Welke rol speelden de Duitsers hierin?"

Tokkie deed onderzoek bij het Stadsarchief, het Joods Historisch Museum en het Niod en wordt geadviseerd door Rob van der Laarse van de Universiteit van Amsterdam, hoogleraar erfgoed van de oorlog.

Loonzakje halen

De Nederlandse werkkampen dateren uit de jaren twintig. Ze waren opgezet om werklozen na de grote beurscrisis van 1929 op te vangen. Het project voor de aanleg van het Amsterdamse Bos werd bedacht rond 1931. De betrokken Amsterdamse ambtenaren, onder wie C.J. van Dam en A. Kaan, vormden later, tijdens de bezetting, de zogenoemde 'J-afdeling' van de Gemeentelijke Sociale Dienst in Amsterdam.

In de werkkampen zaten 8000 Joden, met 22.000 familieleden die van hen afhankelijk waren. © Bart de Kok

Na de Duitse inval in mei 1940 had de bezetter een complete infrastructuur met werkkampen aangetroffen. De Duitsers richtten ten noorden van de Bosbaan een werkkamp voor alleen Joden in. Zij moesten ook sloten trekken in de Oeverlanden van de Nieuwe Meer. Op 6 januari 1942 kregen ruim 1400 werkloze Joden een oproep van de Sociale Dienst om in de Diamantbeurs goedgekeurd te worden voor de Rijksdienst voor de Werkverruiming. Wie niet goedgekeurd was, werd tewerkgesteld in de gemeentelijke werkverruiming. Tokkie: "De boodschap aan de Joden luidde impliciet: het zit wel goed bij de werkverruiming. Je krijgt redelijk te eten, salaris, en je kunt 's avonds naar huis. Eigenlijk waren op dat moment de Joden in getto's ondergebracht. Ze werden daar geïsoleerd."

Getto

Zo'n werkkamp was een getto alleen voor mannen tussen de 18 en 45 jaar. Er was geen bewaking. De vrouwen haalden het loonzakje op bij de Galerij van het voormalige Paleis voor de Volksvlucht. Via de loonadministratie en een opkomstcontrole waren ze als het ware gegijzeld. Tot ze op een dag in overvalwagens werden afgevoerd. De werkkampen waren stuwmeren om de Joden versneld af te kunnen voeren.

De niet-Joodse kampen werden in het voorjaar van 1942 leeggehaald. De mannen werden voor de Arbeitseinsatz in Duitsland ingezet. Vervolgens werden de Joodse werkkampen leeggehaald en werden de Joden naar de concentratiekampen in het Oosten afgevoerd.

Tokkie: "De werkkampen waren stuwmeren om de Joden versneld af te kunnen voeren." Hij wijst op een brief van 22 september 1942 van de in Scheveningen gestationeerde SS'er Hanns Albin Rauter aan SS-leider Heinrich Himmler, waarin Rauter schrijft 8000 Joden in de werkverruiming te hebben, met 22.000 familieleden. "Die roepen we op," aldus Rauter, "en voeren we via Westerbork af." "Zo gebeurde het," zegt Tokkie, die 24.000 kaarten van de J-afdeling en de appèllijsten van de werkkampen bestudeerde. Hij laat foto's van het Amstelstation zien, waarvandaan de Joden uit de werkkampen naar Westerbork werden afgevoerd. "Ruim 30.000 Joden, de dwangarbeiders met hun families, een derde van het totaal, gingen in 1942 via de werkkampen naar het Oosten."

Bronvermelding: Het Parool, door Ton Damen en Hanneloes Pen - 18 februari 2017

Hen Meesterman

Ook joodse Bommelaren kregen een oproep om dwangarbeid te verrichten.

Bernard van Gich uit de Gasthuisstraat ging niet en vluchtte met zijn vrouw naar Frankrijk. Hij werd gepakt en ging op transport naar concentratiekamp Buchenwald bij Weimar. Bij de nadering van de geallieerden besloten de Duitsers Buchenwald te ontluimen. Gevangenen werden per trein op transport gesteld of moesten te voet door regen en sneeuw en zonder voedsel barre tochten afleggen. Bernard van Gich stierf door ontberingen op of omstreeks 15 april 1945 in Marienberg, in het Ertsgebergte, op de grens van Duitsland en Tsjechoë.

Emanuël Drievoet, veehandelaar en slager die aan de Stationsweg woonde, gaf gehoor aan de oproep en kwam in de Achterhoek terecht. Het is (nog) niet bekend in welk kamp hij verbleef. Van de ene op de andere dag werden de meeste kampen ontluimd en zo belandde Drievoet in Westerbork. Vandaar ging hij naar Auschwitz waar hij op 13 februari

*Hotel Gottschalk in de jaren twintig van de vorige eeuw.
Collectie Regionaal Archief Rivierenland*

Wachtrij voor een huis naast Hotel Gottschalk: er wordt voedsel uitgedeeld.

1943 werd vermoord. In mei as. overhandigt de rabbijn Arnie Sleutelberg uit de Verenigde Staten het zogeheten Chalef van Drievoet. De Chalef is het rituele mes waarmee Emanuël Drievoet ooit zijn werk deed als slager. In het Mikwe museum ligt ook de Struikelsteen met de naam van Emanuël Drievoet. Rabbijn Sleutelberg zal hem in het Mikwe museum gedenken en een gebed uitspreken.

Aart Vos

Hotel Gottschalk

U kent waarschijnlijk allen het verhaal: in de oorlog heeft het echtpaar van de Laak, eigenaren van Hotel Gottschalk, onderdak geboden aan elf joodse onderduikers. Naast zes mannen en vrouwen uit Den Haag en Amsterdam, hadden de Bommelaren Alex en Rosa Hes met hun zoon Alex en Isodor en

Sara van Dijk en zoon Bob hun onderkomen in 'het kruip door, sluip door' pand. Op 8 juli 1944 sloegen de Nazi's toe. Bij de overval werden Henri Van de Laak en de joodse onderduikster Mary Wolff neergeschoten. Op de katholieke begraafplaats aan de De Virieusingel kunt u het monument met daarop hun namen bezoeken. Salomon Abrahamson uit Amsterdam bezweek in 1943 tijdens de onderduik aan een ziekte. De weduwe van Salomon en de twee zusters Bonte werden afgevoerd en in Auschwitz vermoord. Vader en moeder Van Dijk en zoon Bob konden zich schuil houden evenals het gezin Hes en een zus van Rosa Hes uit Den Haag. Zij vluchtten enkele dagen later het hotel uit en overleefden de oorlog.

Hotel Gottschalk bleef tot eind 1976 bestaan. Voorjaar 1977 werd het pand verbouwd en opende de heer Wong zijn Chinees-Indisch Restaurant 'Quo Ching', een verwijzing naar de Chinese Nationale Feestdag op 1 oktober. De vraag naar het oosterse eten nam de laatste jaren af en nu staat het legendarische pand te koop. Enkele jaren geleden vertelde Alex Hes in het zaaltje achter het restaurantgedeelte zijn onderduikverhaal. Na afloop werden voor het pand de eerste Stolpersteine gelegd:

voor Mary Wolff en de moedige Henri Van de Laak. Op de daarvan gemaakte DVD kunt u het verhaal van Alex Hes zien en horen. Het verhaal en de namen blijven, ook al wisselt het pand van eigenaar.

Aart Vos

Het Mikwe zoekt vrijwilligers

De Stichting Mikwe is op zoek naar enthousiaste vrijwilligers om bezoekers van het Mikwe museum te verwelkomen en te woord te staan. Het kleine Zaltbommelse museum opent ook aankomend voorjaar weer op zaterdag haar deuren, daarbij zijn vrijwilligers nodig. Bent u geïnteresseerd in de geschiedenis van de Joodse inwoners in de Bomme-lerwaard, het Jodendom en de geschiedenis van de historische stad Zaltbommel, dan kunt u een e-mail sturen naar: info@mikwe.nl t.a.v. Johanna Butter.

Digitale Nieuwsbrief

Het is mogelijk de Mikwe Nieuwsbrief per e-mail te ontvangen. Dit werkt voor ons niet alleen kostenbesparend, maar heeft ook als groot voordeel dat wij u sneller op de hoogte kunnen brengen van de activiteiten rondom Het Mikwe.

Als u de Nieuwsbrief in het vervolg digitaal wenst te ontvangen, stuurt u alstublieft een e-mail: info@mikwe.nl

Donaties

De Stichting Mikwe dankt alle donateurs voor alle financiële steun die zij tot nu toe heeft mogen ontvangen. Vele projecten zijn hiermee mogelijk geworden.

Het Mikwe heeft deze steun nog steeds hard nodig. Met de donaties en vrijwillige bijdragen houden we Het Mikwe niet alleen open, maar kunnen we ook verbeteringen aanbrengen en onze activiteiten uitbreiden.

U kunt uw bijdrage op onze rekening bij de Rabobank Zaltbommel storten, NL 48RABO0145296946, t.n.v. Stichting Mikwe Zaltbommel.

Namens het bestuur alvast onze hartelijke dank,

Hen Meesterman
Johanna Butter
Aart Vos
Ester Vink
Tony van der Meulen